

Derleyenler
JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL
19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu

Bürgertum Band 1: Einheit und Vielfalt Europas

© 1995 Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG,

Jürgen Kocka, *Bürgertum Band 1, Einheit und Vielfalt Europas*, Göttingen baskısı (1988)

esas alınarak Jürgen Kocka ve Allan Mitchell tarafından seçilen ve *Bourgeois Society in Nineteenth Century Europa* adıyla yayımlanan (Berg Pub., 1993) metinden Türkçeye çevrilmiştir.

İletişim Yayınları 2145 • Tarih Dizisi 95

ISBN-13: 978-975-05-1749-5

© 2015 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2015, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ Pierre-Auguste Renoir, “Bal du moulin de la galette”, 1876

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Derleyenler
JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL

19. Yüzyıl Avrupası'nda Burjuva Toplumu

Bourgeois Society in Nineteenth Century Europe

ÇEVİREN Uygur Kocabaşoğlu

İÇİNDEKİLER

İNGİLİZCE DERLEMENİN ÖNSÖZÜ.....	7
----------------------------------	---

BİRİNCİ KISIM

Avrupa Toplumunu ve Orta Sınıflar

1 AVRUPA MODELİ VE ALMANYA'DA DURUM <i>Jürgen Kocka</i>	13
2 LİBERALİZM VE AVRUPA'DA ORTA SINIFLAR <i>Dieter Langewiesche</i>	47
3 19. YÜZYIL AVRUPASI'NDA SOYLULUK VE BURJUVAZİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ <i>Werner Mosse</i>	75
4 BATI AVRUPA'DA İŞADAMLARI VE BURJUVAZİ <i>Youssef Cassis</i>	107

İKİNCİ KISIM

Almanya ve Britanya'da Orta Sınıflar

5 İNGİLİZ ORTA SINIFI ÖRNEĞİ <i>Eric Hobsbawm</i>	129
6 İŞÇİ-SINIFI VE ORTA-SINIF DERNEKLERİ. BİR ANGLO-ALMAN KARŞILAŞTIRMA, 1820-1870 <i>Christiane Eisenberg</i>	153
7 19. YÜZYIL ALMANYA VE BRİTANYASI'NDA AHLÂKİ STANDARTLAR VE İŞ HAYATINDAKİ DAVRANIŞLAR <i>Richard Tilly</i>	179

8	ONUR VE ORTA-SINIF KÜLTÜRÜ: İNGİLTERE VE ALMANYA'DA DÜELLONUN TARİHİ <i>Ute Frevert</i>	205
9	MÜLKİYET HAKLARI VE ALMANYA VE İNGİLTERE'DE KADININ STATÜSÜ <i>Ursula Vogel</i>	237

ÜÇÜNCÜ KISIM

Almanya ve Fransa'da Orta Sınıflar

10	FRANSIZ BOURGEOISIE VE ALMAN BÜRGERTUM, 1870-1914 <i>Hartmut Kaelble</i>	267
11	19. YÜZYILIN SONLARINDA ALMANYA VE FRANSA'DA KÜÇÜK BURJUVAZİ <i>Heinz-Gerhard Haupt</i>	295
12	ALMAN VE FRANSIZ İŞLETMELERİNDE OTORİTE İLİŞKİLERİ, 1880-1914 <i>Patrick Fridenson</i>	315
13	BURJUVA LİBERALİZMİ VE HALK SAĞLIĞI: BİR FRANSA ALMANYA KARŞILAŞTIRMASI <i>Allan Mitchell</i>	337

DÖRDÜNCÜ KISIM

Özel Sorunlar ve Perspektifler

14	BİR PARADİGMA OLARAK YAHUDİLERİN "VERBÜRGERLICHUNG"U <i>Shulamit Volkov</i>	357
15	1800'DEN SONRA ALMAN BÜRGERLICHKEIT: SEMBOİK UYGULAMA OLARAK KÜLTÜR <i>Wolfgang Kaschuba</i>	381
16	İTALYAN "BORGHESIA"SI <i>Marco Meriggi</i>	409
17	MACAR ORTA SINIFININ GELİŞMESİ: BAZI DOĞU-BATI KARŞILAŞTIRMALAR <i>Györgi Ránki</i>	423
	KATKIDA BULUNANLAR HAKKINDA NOTLAR	438

İNGİLİZCE DERLEMENİN ÖNSÖZÜ

Avrupa toplumu, 18. yüzyılın sonlarından beri, dinamizmini orta sınıfın üstlendiği, bir dönüşümden geçmiştir. Ancak bu toplumsal kategoriyi tanımlamak bir muamma olarak ortadadır. Tam olarak kimler orta sınıf sayılır? Ne gibi nitelikleri paylaşırlar? Ortak bir kültür tarafından mı tanımlanırlar? Gerçekte onları başkalarından ayıran nedir? Zaman içinde evrimleşen Avrupa uluslar topluluğu içinde ortak etkileri ne olmuştur?

Bunlar, Bielefeld Üniversitesi'ndeki İleri Araştırmalar Enstitüsü'nün (*Zentrum für Interdisziplinäre Forschung-ZIF*), ortak projesinin ürünü olan bu antolojinin tartıştığı sorunlardan bazılarıdır. 1986-1987'de orada buluşan kırk kadar bilim insanı, İsrail ve Birleşik Devletler'in yanı sıra, on iki Avrupa ülkesinden ve dokuz farklı akademik disiplinden geliyordu – tarih, edebiyat, hukuk, antropoloji, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji, sanat tarihi ve iktisat.

Bu karmaşık girişimin sonuçlarının tamamı, bizim bu çeviri için on yedi temsil edici makaleyi seçtiğimiz üç cilt halinde Almanca yayınlandı.* Her ne kadar diğer pek çok değerli katkı dışarıda bırakılmış olsa da, okuyucu en azından Bielefeld projesinin neyi hedeflediği ve ne gibi sonuçlara ulaştığı konusunda bir izlenim edinebilir.

Bielefeld grubunun üyeleri, haftalık seminerler, akşam konuşmaları, özel konferanslar ve formel olmayan temaslarla kendi bireysel araştırmalarını sundu ve tartıştı. Genel başlığın üç yönü sürekli göz önünde bulunduruldu: (1) Orta sınıf toplumsal tiplerinin özgün nitelikleri kadar, onlara toplumsal türdeşlik sağlayan ortak payda; (2) orta sınıf değerlerinin ve çıkarla-

* J. Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 cilt (Münih, 1988).

rının 19. yüzyıl Avrupa toplumunun yapısını ne ölçüde değiştirdiği; ve (3) Avrupa modelinin düzensiz gelişmesinde ortaya çıkan ulusal farklılıklar. Bu bağlamların üçüncüsündedir ki Alman tarihinin “kendine özgü yolu” (*Sonderweg*) konusunda görmezlikten gelinemeyecek bir soru ortaya çıktı. Bielefeld projesinin karşılaştırmalı çerçevesi, kendine özgü azınlı Alman faşizmi olgusunda *Bürgertum*’un sorumluluklarıyla ilgili olarak son yıllarda tarih literatürünün önemlice bir kesimini işgal eden soruna kapsamlı bir açıklama getirmek için idealdi.

Almanca, Orta Avrupa kökenli olması ve kullanışlı sözcük dağarcığı nedeniyle Bielefeld’de bulunan bilim insanları arasında ZIF’in ortak dili muamelesi gördü. Böylelikle, *Bürgertum* kavramını İngilizceye çevirmek gibi bir zorluk ortaya çıktı. Açıkça, “orta sınıf” terimi bunun tam karşılığı olarak görülemezdi, zira bu terim küçük işadamlarını, büro çalışanlarını, daktilografları ve Almancada *Kleinbürgertum* (küçük burjuvazi) kavramıyla sınıflandırılan diğer benzer hizmet personelinin çok geniş bir şekilde içeriyordu.

Bürgertum, (hem soyluluğu hem de Katolik ruhbanın üst kesimlerini ve küçük burjuvazinin çoğunluğunu dışarıda bırakan) daha elitist bir toplumsal kategori olarak anlaşılmalıdır. Bu genişlik içinde Almanca’nın zengin sözcük dağarcığı, sanayi, ticaret, bankacılık ve iş hayatındaki yöneticilerle işverenleri içeren *Wirtschaftsbürgertum* (iktisadi burjuvazi) ile; avukatlar, yargıçlar, doktorlar, profesörler, Protestan ruhban, mühendisler, bilim insanları ve akademik eğitim görmüş kamu görevlilerini içeren *Bildungsbürgertum* [tahsille edinilen sınıf konumu olarak burjuvalık] arasında bir ayrım yapmaya olanak verir. Aynı zamanda Almanca terminolojinin, Fransızca ifadeler olan *bourgeois* ve *citoyen* (yurttaş) arasında kesin bir ayrım ortaya koymadığına işaret etmemiz gerekir. *Bürger*, bunlardan biri ya da diğeri ya da her ikisi anlamına gelebilir. Üstelik, İngilizce kullanımdaki “burgher” gibi, bu sözcük şehirde-yaşayanlar nosyonunu da verebilir. Almanca bir başka ön ekin devreye girmesi, söz konusu yurttaşlık kategorisini daha da genişletir ve devlet-yurttaş (*Staatsbürger*) alanına taşır.

İncelenen ülkeler arasındaki kavramsal farklılıklar orta sınıfların tarihsel deneyiminde önemli farklılıkları yansıttığı için *Bürgertum*, *bourgeoisie*, *borghesia* vs. gibi kritik terimleri doğrudan “orta sınıf” terimine tercüme ederek ve böylelikle tarihsel semantiğin inceliklerini kaybetmek; ya da, her durumda, linguistik özgünlükleri tercüme etmeden cildin okunabilirliği konusunda engeller yaratmak gibi bir ikileme karşı karşıya kaldık.

Sonunda, büyük ölçüde katkıda bulunanların dil kullanımının empoze ettiği bir ara çözüme ulaştık. Almanca *Bürgertum*, Fransızca *bourgeois* ve İtalyanca *borghesia* terimleri, İngilizce “orta sınıf” teriminden çok farklı toplumsal, kültürel ve siyasal imlemeleri olduğu için çeviri dışı bırakıldı. Bununla

birlikte, *bürgerlich* vs. gibi benzer terimleri “burjuvazi” olarak çevirdik. Böyle yapmamanın, cildin okunabilirliğini gereksiz yere azaltacağını düşündük.

Bugün İngilizce konuşan dünyanın historiyoğrafik söyleminde oldukça yer edinmiş görünen, başlıca ticari, mali, sınai ve mülk sahibi orta sınıfların yukarı tabakalarını içeren “burjuvazi” teriminin, yalnızca sözcüğün “klasik” ya da “dar” anlamında kullanılması konusunda yazarlar arasında güçlü bir oydasma oldu. Son olarak “orta sınıflar” terimi, incelenen olgunun nitelen-dirilmesinde genel ve geniş kapsamlı bir rol üstlendi.

Bielefeld araştırma grubunun temel bir sorunu, orta sınıfların, 19. yüzyıl Avrupası’ndaki resmi olmayan egemen toplumsal değerler sistemini ne ölçüde etkilediği ya da aslında belirlediği idi. Görünürdeki dağımlığına rağmen, bu araştırma çizgisi, orta sınıf hayat tarzının, felsefe ve edebiyatta, sanat ve mimaride, toplumsal cinsiyet ilişkileri ve aile yapısında, giyim ve yeme alışkanlıklarında, okul ve oyunda ve pek çok diğer faaliyette meydana getirdiği değişiklikleri irdelemeyi amaçlayan araştırma ekibince görmezlikten gelinemezdi. Kuşkusuz, sınırlı sayıda makaleyi içeren bu antoloji, böylesi bir çeşitliliğin tüm havasını veremez; bunun için Almanca baskıya başvurmak gerekir.

Bielefeld projesi, toplumsal tarihin araştırılması ve yazılmasının uluslararası bir girişim olduğunu gösteriyor. Ayrıca, ulusal farklılıkların varlığını sürdürdüğünü de gösteriyor. Bu cilt, Avrupa deneyiminin büyük ölçüde Alman bakış açısından bir çözümlenmesini sunmaktadır; ancak her durumun kendi duyarlılıkları vardır ve o tarihsel çeşitlilik varlığını sürdürmektedir. Bunların formüleştirelmesinde ve bakış açısında bu ciltteki makaleler hiç kuşkusuz daha ziyade Alman kökenlerini yansıtmaktadır. Yine de, aylar süren entelektüel alışverişten sonra, çok az bilim insanı, 19. yüzyılda orta sınıfın, her şeye rağmen, bölünmez ve hayati bir unsur oluşturduğu konusunda güçlü bir kanıya ulaşmadan Bielefeld projesinden ayrıldı.

Bu projeyi destekleyen pek çok kişi ve kurum arasında özellikle çevirinin ilk taslağı için Gus Fagan ve Adam Tooze’a ve son düzeltmeler için Adam Tooze ve Kati Koerner’e; dizini hazırlayan Allan Nothnagle’ye; baskı hazırlığındaki yardımları için Bernd Dornseifer’e; ve konukseverliği ve bu cildin yayınlanması konusundaki desteği için Bielefeld’deki Zentrum für Interdisziplinäre Forschung’a teşekkür etmek isteriz.

JÜRGEN KOCKA - ALLAN MITCHELL
Berlin, Haziran 1992

BİRİNCİ KISIM

*Avrupa Toplumu
ve Orta Sınıflar*

AVRUPA MODELİ VE ALMANYA'DA DURUM

Jürgen Kocka

1789 Devrimi'yle başlayan ve Birinci Dünya Savaşı ile sona eren dönem, çoğu kez orta sınıfın yüzyılı olarak tanımlanır. Bu ne anlama geliyordu? İddiaya göre yüzyıla damgasını vuran orta sınıfın özel olan yanı neydi? Onun büyüklüğü nereden kaynaklanıyordu; en çok sözü edilen başarısızlığı neydi? Burjuva toplumu (*Bürgerliche Gesellschaft*) bugün hâlâ kimileri için, değişik yönlerden, güçlü bir eleştirinin nesnesidir. Başkaları içinse uğrunda mücadele etmeye değer ve potansiyeli henüz gerçekleşmemiş olan özgür ve rasyonel bir toplum modeli olmayı sürdürmektedir ya da yalnızca hazin anılarda varlığını sürdüren geçmişe ait bir şeydir. Bu karşıtlık nasıl izah edilebilir? 19. yüzyılda Avrupa'nın diğer ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Alman toplumunda, özel olarak *Bürgerlichkeit*'in olmadığı, Almanya'nın tarihinin 20. yüzyılda onu biçimlendirmeye devam eden bu eksiklikle nitelenebileceği doğru muydu?

***Bürgertum*'un kararsız birliği**

Almanca *Bürger*'i ve onunla ilgili kavramları İngilizceye tercüme etmek zordur. *Bürger*'in, sözcüğün gerek sıradan gerekse bilimsel kullanımda, birbiri üstüne oturan ve birbirine karışan en azından üç farklı anlam düzeyi söz konusudur. Başlangıçta, geç ortaçağ ve erken modern çağda, onları kasabalılardan ve kırsal nüfustan ayıran belirli yasal ayrıcalıklara, yaşam biçimine ve statüye ve tüzel kişiliğe sahip şehir sakinlerini tanımlamak için kullanılmıştır. 19. yüzyıl Orta Avrupa'sında, şehir ve kırsal, şehirliler ve diğer kasabalılar arasındaki farklılıkların ortadan kalkması oldukça uzun bir zaman aldığı

için, *Bürger*'in geleneksel anlamı, her ne kadar sürekli zayıflayan bir şekilde de olsa, varlığını sürdürmüştür.¹ İkinci olarak, özellikle geç 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 20. yüzyıllarda *Bürger*, *Bürgertum*'a; *Wirtschaftsbürgertum* (işadamları, işverenler, kapitalistler, yöneticiler ve *rantiyeler*) ile çoğu kez *Bildungsbürgertum*² olarak anılanlara (avukatlar, yargıçlar, akademik eğitim görmüş kamu görevlileri, papazlar, gazeteciler, mühendisler vs.) göndermede bulunur. Genellikle soyluluk, küçük burjuvazi, alt sınıflar ve işçi sınıfı, köylüler, sanatçılar, askerler ve Katolik ruhban *Bürgertum* kavramına dahil edilmezdi. Kimi zaman, bu anlamda *Bürgertum*, yeterlilik aramaksızın, “orta sınıf” olarak tercüme edilebilir.³ Ancak, “orta sınıf”tan farklı olarak *Bürgertum* genellikle alt orta sınıfı (*Kleinbürgertum*, *Mittelstand*) içerir ve çoğu kez burjuva elitleri dışarıda bırakır. *Bürger*'in üçüncü anlamı “yurttaş”tır ve de *bürgerlich* sıfatı, *civil* (toplumla ilgili) ya da hatta *civic* (şehirle ilgili) olarak; *bürgerliche Gesellschaft* ise “sivil toplum” olarak tercüme edilebilir. Almanca, diğer pek çok Avrupa dilinden farklı olarak *bourgeois* ve *citoyen* arasında kesin bir ayırım yapmıyor görüldüğü için, bu karışıklık yalnızca bir semantik sorununu olarak görülemez. Daha ziyade, geç 18. yüzyıl ve 19. yüzyılda orta sınıfların ortaya çıkışıyla sivil toplumun ortaya çıkışı arasındaki karşılıklı ilişkiye, bugün artık görülemeyecek ama semantik düzeyde varlığını sürdüren bir ilişkiye, işaret eder.

19. yüzyılın ikinci yarısında *Bürgertum*, Almanya'daki ekonomik olarak etkin nüfusun yaklaşık yüzde dördünü oluşturuyordu ve aileleriyle birlikte tüm nüfusun (küçük bir artış eğilimiyle) yüzde beşini teşkil ediyordu.⁴ Bu ciltteki *Bürgertum* terimi işte bu küçük azınlığı ifade eder.

- 1 Karş. M. Walker, *German Hometowns. Community, State and General Estate 1648-1871* (Ithaca, N. Y., 1971).
- 2 Kavramın gelişimi konusunda karş. U. Engelhardt, “*Bildungsbürgertum*”. *Begriffs und Dogmengeschichte eines Etiketts* (Stuttgart, 1986); literatür üzerine bir çalışma için bkz. G. Hübinger, “Politische Werte und Gesellschaftsbilder des Bildungsbürgertums”, *Neue Politische Literatur* 32(1987), s. 189-220.
- 3 Bu, Eric Hobsbawm'un bu kitaptaki makalesinde verdiği hükümdür.
- 4 1846/49 ve 1871'deki Prusya için, J. Kocka, “Zur Schichtung der preussischen Bevölkerung während der industriellen Revolution”, W. Treure (ed.) *Geschichte als Aufgabe. Festschrift für Otto Büsch* (Berlin, 1988) içinde, s. 357-390'daki 1. ve 4. Tablo'ya bakınız. 1895 tahminleri için bkz. *Statistik des deutschen Reiches*, NF, Cilt 104 (1897), s. 608, 622; cilt 114 (1898), s. 3 F. *Bürgertum*'un anlamı konusunda tam bir oйдаşma yoktur. Kimi zaman, özellikle 19. yüzyılın başları için, serbest çalışan ve hali vakti yerinde zanaatkarlar, küçük perakendeciler, han işletmecileri ve benzer kategoriler buna dahildir. Ancak yüzyıl ilerledikçe ve de burjuvazi daha önemli oldukça, *Bürger* kavramına kendi damgasını vurmuştur; bu küçük bağımsız çalışanlar *Bürgertum* kategorisinin sınırlarına geçmişler ve *kleinbürgerlich* (küçük burjuvazi) ya da *mittelständisch* (alt orta sınıf) şeklinde tanımlanmaya başlanmışlardır. Bu kitaptaki Heinz-Gerhard Haupt'un makalesiyle karşılaştırınız. Kimi zaman beyaz-yakalı çalışanlar *Bürgertum*'un bir parçası sayılmışlardır. Karş. J. Kocka, *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850-1980. Von Privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer* (Göttingen), 1981. Sanatçılar ve subaylar da sınırdadırlar. Tanım-

Geç 18. yüzyıl, 19. yüzyıl ve 20.yüzyıllarda *Bürgertum*'un tanımlayıcı özellikleri nelerdi? *Bürgertum*'a dahil olmayan diğer toplumsal kategorilerden, işadamları, *rantiyeler*, doktorlar, avukatlar, ruhban ve diğerlerini *Bürgertum*'dan farklı kılan ortak özellikler nelerdi? *Bürgertum*'un ortak paydası ve onu özel kılan şey (*differentia specifica*) neydi ve zaman içinde nasıl değişti?

Kuşkusuz, *Bürgertum* Marksist ya da Weberci anlamda bir sınıf olarak görülemez çünkü serbest çalışanları ve ücret karşılığı çalışanları ve daha da genel olarak piyasada farklı konumları olan kişileri içerir. Ayrıca, geç ortaçağ ve erken yakınçağın şehir sakinlerinden farklı olarak, 19. yüzyılın orta sınıfı, tüzel kişiliğe sahip bir grup/zümre (*Stand*) olarak da görülemez zira belirgin yasal ayrıcalıklara sahip değildir. Daha doğrusu, *Bürgertum*'un birleştirici ve tanımlayıcı nitelikleriyle ilgili olarak akla yakın ve tutarlı iki tez vardır.

Bireylerin, aralarında belirli bir bağlılık, ortak anlayış ve başka toplumsal gruplarla gerilim ve çatışma halinde olmaları durumunda, toplu eylem potansiyeli taşıyan toplumsal gruplar oluşturmaları genellikle daha olasıdır. Kendilerini başkalarından ayırarak kişi kimlik kazanır. Bu durum sınıfların tarihinde iyi bilinen bir şeydir. Aynı şey, 18. yüzyılın ikinci ve 19. yüzyılın ilk yarısında, ortak sorumluluk sonrası (*post-corporate*), yerel-üstü toplumsal formasyonlar ortaya çıktığında Orta Avrupa *Bürgertum*'u için de geçerlidir. Girişimciler ve kapitalistler, profesörler, yargıçlar, gazeteciler, yüksek rütbeli papazlar ve kamu görevlileri pek çok açıdan farklıydılar ama ayrıcalıklı aristokrasiden ve mutlak monarşiden kritik bir uzaklıkta duruyor olmaları müşterektir. Başarı ve eğitim, çalışma ve kendine değer verme ilkelelerini vurgulayarak, çağdaş, seküler, ortak sorumluluk sonrası, kendi kendini düzene sokan aydınlanmış, *ancien regime*'in despotizmine ve ayrıcalıklarına itiraz eden pek çok *Bürger* tarafından desteklenen bir "sivil toplum" ortaya çıktı. Bu pek çok istisnaları olan karmaşık ve çok yönlü bir süreçti. Yine de

lar üzerine yapılmış bir araştırma H. Henning, *Das westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialisierung 1860-1914. Soziales Verhalten und soziale Strukturen. Part. 1: Das Bildungsbürgertum in den preussischen West-provinzen* (Wiesbaden, 1972), s. 5-14'te görülebilir. Diğer eserler arasında, A. Meusel, "Bürgertum", *Handwörterbuch der Soziologie* (Stuttgart, 1959), s. 90-99; A. Meusel, "Middle Class", *Encyclopaedia of the Social Sciences* (1933), cilt 9 (1967), s. 407-415; L. Beutin, "Das Bürgertum als Gesellschaftsstand im 19. Jahrhundert", *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 90 (1953), s. 132-165; H. Freyer, "Bürgertum", *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, cilt 2 (Göttingen, 1959), içinde, s. 452-456; E. Fraenkel, "Bürgertum", E. Fraenkel ve K. D. Bracher (ed.), *Staat und Politik* (Frankfurt, 1971) içinde, s. 65-72; H. A. Winkler, "Bürgertum", *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft*, cilt 1 (Freiburg-im Breisgau 1966) içinde, 934-953. sütunlar; P. N. Stearns, "The Middle Class, Towards a Precise Definition", *Comparative Studies in Sociology and History* 21 (1979) içinde, s. 377-396; E. Nolte, *Was ist Bürgerlich?* (Stuttgart, 1979); H. Lübke, "Aspekte der politischen Philosophie des Bürgers", R. Vierhaus (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung* (Heidelberg, 1981) içinde, s. 35 vd.; St. Strasser, *Jenseits des Bürgerlichen. Ethischpolitische Meditationen für diese Zeit* (Freiburg, 1982); A. Daumard, *Les bourgeois de Paris aux XIX siècle* (Paris, 1970), s. 352.

zuhur eden *Bürgertum*'un farklı alt-grupları, hasımları olan soyluluk, sınırsız mutlakiyet ve dinsel ortodoksluk karşısında bir dereceye kadar birleşiyordu. Bu temelde ortak çıkarlar, ortak deneyimler ile belirli ölçüde ortaya çıkan ortak ideolojileri ve kendi kendilerini anlama duygusunu paylaşıyorlardı. *Bürgertum*'un kendisi, değişik meslek gruplarını, sektörleri ve sınıf durumlarını içeren bir toplumsal grup ya da formasyon oluşturdu.

19. yüzyıl içinde bu farklılaşma çizgisi ve gerilim, yapısal gücünün önemli bir kısmını kaybetti ama büsbütün de ortadan kalkmadı. Bu durum, soyluluğun yasal ayrıcalıklarının yavaş yavaş yok edilmesi, anayasal yönetimin ortaya çıkışı ve orta sınıfların üst tabakalarıyla soyluluğun bir kısmı arasındaki artan yakınlaşmayla (*rapprochement*) ilgiliydi. Eş zamanlı olarak, 1800 civarında az çok var olan ama 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde daha belirgin, çağdaşları tarafından daha açıkça algılanan ve hatta dramatize edilen bir başka farklılık ve gerilim çizgisi devreye girdi: Bu, *Bürgertum*'u “aşağı”dan, alt sınıflardan, yeni yeni ortaya çıkan işçi sınıfından ve genel olarak “küçük insanlar”dan ayıran bir çizgiydi. Bu insan kategorisi, çoğu zaman “küçük-burjuvazi” olarak aynı kümede ele alınan ve asıl *Bürgertum*'dan farklı görülen, usta zanaatkârlar, küçük tacirler, han sahipleri ve büro memurlarını içeriyordu: 19. yüzyıl sonlarının sanayicileri, tacirler ve *rantiyeler*, avukatlar, yüksek memurlar. Profesörler, lise öğretmenleri, bilim adamları ve diğerleri arasında pek çok önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, bunlar, “halk”, “işçi sınıfı” ve de işçi hareketi karşısında kritik bir savunma çizgisini paylaşıyorlardı ve bu kendi anlayışları ve yaşama tarzları, toplumsal ittifakları ve siyasal bağlılıkları açısından o zaman çok şey ifade ediyordu.⁵

Bu nedenle, *Bürgertum* gibi ayırt edilir bir orta sınıf formasyonu, (ABD'de olduğu gibi) güçlü bir aristokratik egemenlik geleneğinin olmadığı, soylulukla orta sınıfların yukarı kesimleri arasındaki ayrımın (18. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi) erken kapandığı ve bütünleştiği ve orta sınıfın üst tabakalarıyla soyluluk arasındaki bütünleşmenin yeni bir bileşik elite dönüştüğü ve her iki “toplumsal cephe”nin (bugün Avrupa'nın pek çok yerinde olduğu gibi) sönmüldüğü yerlerde daha az olasıydı. Ayırt edilir bir orta sınıfın varlığı, zaman ve yerine göre farklılıklar gösteren gruplara dayanır ve sosyolojik kavramlaştırmadaki ulusal farklılıklar bu çeşitliliği yansıtır. Orta sınıf söyleminin bir kıta Avrupası fenomeni olduğu, örneğin *Bürgertum*'u İngilizceye tercüme etmenin neden bu kadar zor olduğu ve *Bürgertum*'un tarihi üzerine artan Almanca literatürün Anglo-Amerikan dün-

5 Bu meseleleri ele alan Alman tarihinin en iyi sentezi H.-U. Wehler'in *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, cilt 1 ve 2'dir (Müniç, 1987). İzleyen on yıllar R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815-1871*'de (Göttingen, 1984) ve Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, cilt 1'de (Müniç, 1990); İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'daki soylulukla burjuvazi arasındaki ilişkiler ise bu kitaptaki W. Mosse'nin makalesinde ele alınmıştır.

yasında gerçek bir paralelinin bulunmadığı bu arka plana bakarak daha iyi anlaşılabilir.⁶

Bürgertum tanımının içerdiği ikinci anlam onun kültürüne göndermede bulunur. Bu görüşe göre, *Wirtschaftsbürgertum* ve *Bildungsbürgertum*, ödül, tanınma ve etki iddialarının temellendirildiği özel bir yönü paylaşıyordu. Temelde bunlar çalışma konusunda pozitif bir tutumu, rasyonel hayat tarzına yönelişi ve bireysel olarak ya da örgütler ve kendi kendini yöneten girişimler bağlamında bağımsızlık yönünde temel mücadeleyi benimsiyordu. Dinden daha fazla, eğitim üzerine yapılan vurgu, kendileri ve dünya hakkındaki orta-sınıf görüşlerinin özelliği idi. Aynı zamanda, eğitim (*Bildung*) birbirleriyle kurdukları iletişimin temelini oluşturuyor ve bu tür bir (klasik) eğitimi benimsemeyenlerden onları ayırıyordu. Bilime (*Wissenschaft*) ve özellikle müzik, edebiyat ve de sanatların estetik değerlendirilmesine büyük önem veriliyordu.

Burjuva kültürü için, belirli ideal bir aile hayatı temeldi: Aile kendi içinde bir amaçtı; duygusal bağlar ve temel sadakatlerle bir arada tutulan bir topluluktaki. Koca ve babanın egemenliği altında rekabet dünyası ve kapitalizmden, siyaset ve kamudan korunan kutsal bir iç mekân, bir özel alandı –her ne kadar, orta sınıf anneye, “kültürel sermaye” de dahil aile hayatının kültürel yanlarını gelecek kuşağa aktarabilmek için yeterli zamanı kazandıran hizmetçilerin varlığıyla mümkün olsa da–. Burjuva kültürü yalnızca kasabalar ve şehirlerde gelişebilirdi. Esasen kırsal bir çevrenin temin edemeyeceği derneklerde ve kulüplerde, ziyafetlerde ve kültürel etkinliklerde bir araya gelinen akranlar bulunmalıydı. Eğer insan, *Bürgertum*’un onun kültürü tarafından tanımlanan özgünlüğünü ve birlikteliğini görürse, *bürgerliche*’in günlük hayatındaki sembolik biçimlerin önemini kavrayabilir: Sofra âdap ve tefrişleri, klasik edebiyattan yapılan alıntılar, unvanlar, âdetler ve giyim.⁷

6 İngiliz ve Amerikalı yazarlar genellikle, işadamlarını, profesyonelleri ve kamu görevlilerini tek bir kategori olarak ele alma konusunda pek az neden görürler. Eğer, değişik grupları içerecek kapsayıcı bir kavrama ihtiyaç varsa, o zaman “elitler”, “varlıklılar” ya da benzer kategorileri ifade eden terimler kullanma eğilimi söz konusudur. “Orta sınıf” terimi özellikle kültür tarihi ile ilgilenen çalışmalarda daha sık kullanılmaktadır. Ancak “orta sınıf” ve *Bürgertum* eşanlamlı kavramlar değildir. Karşılaştırınız, St. M. Blumin, “The Hypothesis of Middle-Class Formation in Nineteenth Century America. A Critique and Some Proposals”, *American Historical Review* 90 (1985), içinde, s. 299-338; M. P. Ryan, *Cradle of the Middle Class. The Family in Oneida Country, New York, 1790-1865* (Cambridge, Mass., 1981); J. S. Gilkeson, *Middle-Class Providence, 1820-1940* (Princeton, 1986). L. Davidoff ve C. Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1858* (Londra, 1987). Ayrıca, E. J. Hobsbawm’un bu kitaptaki makalesinde aktardığı kitaplara bakınız. Amerikan literatürünün mükemmel bir taraması için bkz. T. Göbel, “Ärzte und Rechtsanwälte in den USA 1800-1920. Der schwierige Weg zur Professionalisierung”, *Geschichte und Gesellschaft* 16 (1990), s. 318-342.

7 Bay M. R. Lepsius, T. Nipperdey ve H. Bausinger’in, Kocka (ed.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1987) içindeki; W. Kaschuba’nın bu kitaptaki makalesi; P. Bourdieu, *La Distinction. Critique social du jugement* (Paris, 1979); E. François (ed.), *Sociabilité et so-*

Burjuva kültürü evrensel kabul iddiasındaydı. Soyluluk ve köylülük kültürlerinden farklı olarak onda *Bürgertum*'un toplumsal sınırlarının ötesine geçen bir içsel genişleme ve toplumun bütününe damgasını vurma eğilimi vardı. Diğer toplumsal grupların *Verbürgerlichung*'u (burjuvalaşması) burjuva kültürünün hayati bir unsuruydu. Eğitim sistemi, işyeri, kamusal hayat ve son olarak da düzenlenmiş boş zaman alanı burjuva kültürünün hegemonyacı gücünü ve çekiciliğini ifade edebileceği önemli alanlardı. Uzun dönemde hızla yayıldı ve sonuç olarak da –bu yayılma gerçekleştiği oranda– burjuva kültürü *Bürgertum*'u tanımlamaktan vazgeçti. Daha açık olarak, tüm toplum burjuva kültürünün damgasını yedi ve belirli bir *Bürgertum*'u teşhis etmek daha da zorlaştı. Batılı ülkelerin pek çoğunda günümüzdeki durum budur. Dolayısıyla *Bürgertum* kavramı, geç 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar toplumsal gelişmeleri çözümlenmede belli başlı bir araç oldu ama günümüz toplumunun çözümlenmesinde daha az yararlı, aslında marjinal bir hale geldi.

Öte yandan, burjuva kültürünün *Bürgertum*'un ötesinde kolayca yayılabilmesini önleyen engeller vardı (ve [halen] vardır). Zira, burjuva kültürünün değer ve uygulamalarına tam olarak katılabilmek için belirli ekonomik ve toplumsal koşulların yerine gelmiş olması gerekir. Kişinin, asgarinin açıkça üzerinde istikrarlı bir geliri olmak zorundadır. Ekonomik açıdan hayat, görece güvence altında olmalıdır; güvence olmadan sistemli, rasyonel ve disiplinli bir hayat tarzı için gerekli uzun dönemli planlama yapılamaz. Aile içinde eş ve anne kadar çocuklar da, bir dereceye kadar, çalışma zorunluluğundan, aile bütçesine katkıda bulunma zorlamasından uzak kalmalıdır. Yine, hizmetçilere sahip olabilme durumu merkezi bir konumda görünmektedir. Burjuva kültürü, (ev ya da apartmanda işlevsel olarak özel amaca tahsis edilmiş odalar şeklinde) bol yer ve kültür faaliyetleri ve boş zamanlar için bol *zaman* olmadan gelişemez. Kültür oyununda yer alabilmek ve onun kurallarına uyabilmek için bu tür koşullar sağlanmak durumundaydı (ve durumundadır) ve bunlar çoğunluğun erişemeyeceği şeylerdi (ve halen de öyledir). Bu durum, küçük burjuvazinin pek çoğundaki burjuva statüsünün neden oldukça kararsız ve sorgulanabilir olduğunu, köylülerin, işçilerin ve alt sınıf insanların niçin hiçbir şekilde *Bürger* olarak nitelenmediğini açıklar. Burjuva kültürü için evrensel talepler ve sınırlı erişilebilirlik arasındaki gerilim tipikti (ve tipiktir) ve bunun *Bürgertum*'un toplumsal sınırlarının ötesinde yayılma derecesi tarih boyunca değişiklik göstermiştir.⁸

citée bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse 1750-1850 (Paris, 1986); F. H. Tenbruck, "Bürgerliche Kultur", F. Niedhardt vd.(ed.), *Kultur und Gesellschaft* (Opladen, 1986), içinde, s. 263-285'deki katkılarla karşılaştırmız.

8 Bu kitaptaki Haupt ve Eisenberg'in katkıları diğer toplumsal grupların burjuva kültürüne erişebilmelerinin sınırlarını ele almaktadır.

Bir kere daha, *Bürgerum*'un tarihsel, çevreye ve koşullara bağlı doğası açıkça görülür. Onun oluşumuna, kentsel ortamı veri kabul eden ve de her yerde var olmayan, ne her yerde rastlanan ne de yeknesak belirli bir kültür katkıda bulunmuştur. 18. yüzyıl Aydınlanması içinden çıkmış ve erken modern çağın kasabalarındaki şehir halkının ortak dünyalarında, onun özerklik, çalışma disiplini ve topluluk ideallerini edinmiştir. Aydınlanmanın etkisinin zayıf ve özerk kentli geleneğinin bulunmadığı yerlerde, Doğu Avrupa'da ve dünyanın Avrupa dışındaki pek çok yerinde, *Bürgerum* gibi kendi içinde tutarlı ve belirgin bir toplumsal formasyonun ortaya çıkması olasılığı çok azdı.⁹ Öte yandan, verili bir toplumda burjuva kültürü ne kadar genel ve yaygınlsa, belirli bir toplumsal grubu tanımlamak o kadar yetersiz ve *Bürgerum* gibi bir fenomeni açıkça nitelemek o kadar zordur.

İşverenler, kapitalistler, işletmeciler, avukatlar yüksek papazlar, doktorlar, yöneticiler ve diğer profesyoneller, ileri derecede farklılaşmış bütün modern toplumlarda görülebilirken, bunlar yalnızca az ya da çok kaynaşmış, belirgin bir toplumsal formasyon içinde ortaya çıkan ve daha sonra yok olan belirli tarihsel koşullar altında belirli bir şekil alırlar. *Bürgerum*'u araştırmak, onun oluşum ve gerileme sürecini araştırmak demektir. Böyle bir toplumsal formasyonun varlığının derecesi ülkeden ülkeye ve dönemden döneme farklılık gösterir. Bu durum, karşılaştırmalı araştırmalar için ilginç yollar açar.¹⁰

***Bürgerum* ve sivil toplum**

Daha önce belirtildiği gibi, *Bürger* yalnızca kasabaların sakinlerine ve bir önceki bölümde ele alınan toplumsal formasyonlara ait kişilere göndermede bulunmakla kalmaz fakat ayrıca *Staatsbürger* (yurttaş) nosyonunu da anlamı içine alır. 1792'de bir Alman yazarın belirttiği gibi "Almanca'da *Bürger* söz-

9 Polonya'daki durum hakkında: W. Długoborski, "Das polnische Bürgerum vor 1918 in vergleichender Perspektive", Kocka (ed.), *Bürgerum im 19. Jahrhundert* cilt 1, içinde, s. 226-299. Rusya hakkında: M. Hildermeider, *Bürgerum and Staat in Russland 1760-1870, Rechtliche Lage und soziale Struktur* (Köln, 1986).

10 "Bürgerum" nosyonu Avrupa kıtasının merkezi ve batı kesimleri ve ayrıca İtalya için çok uygun görünmektedir. Alman literatürünün taranması için bkz. J. Kocka, "La bourgeoisie dans l'histoire moderne et contemporaine de l'Allemagne: Recherches et debates recents", *Le mouvement* 136 (1986), s. 5-27; Fransa hakkında: A. Daumard, *les bourgeois et la bourgeoisie en France depuis 1815* (Paris, 1987); ayrıca bu ciltteki H. Kaelble'nin makalesine bkz. İtalya hakkında: P. March ve R. Romanelli (ed.), *Borghesie urbaine dell'ottocento, Quaderni storici* 56 [1984]; bu kitaptaki M. Meriggi'nin makalesi; R. Romanelli ve M. Meriggi'nin J. Kocka ve A. M. Banti (ed.), *Borghesie europeee dell'ottocento* (Venedik, 1989) içindeki makaleleri, s. 69-94, 161-186. Avusturya, İsviçre ve Macaristan'daki *Bürgerum* için aynı kaynaktaki E. Bruckmüller/H. Stekl, A. Tanner ve G. Ránki'nin katkılarıyla karşılaştırmız. Ayrıca Orta ve Doğu Avrupa için: V. Bacskai (ed.), *Bürgerum und bürgerliche Entwicklung in Mittel und Osteuropa*, 2 cilt (Budapeşte, 1986).

cüğü Fransızca *bourgeois* sözcüğünden daha fazla bir şeydir ... ve daha fazladır çünkü bizim için, Fransızcada farklı adları olan iki şeyi aynı zamanda temsil eder. Bir yandan, *bürgerliche Gesellschaft*'ın yani Fransızca *citoyen*'in mensubu; diğer yandan belirli bir sanayi ve ticaretle uğraşan kasabaların soyul olmayan sakinleri (*gewerbe*) – yani *bourgeois* anlamına gelir".¹¹

Geç 18. yüzyılın, esas itibarıyla *Bürgertum* tarafından sürdürülen ve Aydınlanma'nın güçlü bir şekilde etkilediği kamusal tartışmalarında, *bürgerliche Gesellschaft* (sivil toplum) kavramı geliştirdi ki bu kavram *Staatsbürger* kavramının tam olgunluğa erişeceği gelecekteki toplumsal düzene işaret ediyordu. *Bürgerliche Gesellschaft*, mutlakliğin, doğuştan gelen ayrıcalıkların ve din adamlarının manipülasyonlarının ortadan kaldırıldığı, herkes için yasal olarak düzenlenmiş bireysel özgürlüğün gerçek olduğu bir ekonomik, toplumsal ve siyasal düzen anlamına geliyordu. Bu, insanın toplumsal hayatını aklın standardına ve ekonomiyi yasal olarak düzenlenmiş rekabet temeline göre düzenleyen ve fırsatları başarı ve meziyet standardına göre dağıtan bir modeldi. Bir yandan devlet iktidarı anayasa ve yasa ile sınırlandırılacak, diğer yandan seçim yoluyla gelmiş, temsili organlar yoluyla ergin yurttaşların iradesine tabi kılınacaktı. Sanat, bilim ve dine büyük ölçüde özerklik tanınacaktı.¹²

Bürger hem yurttaş hem burjuva anlamına gelir ve de *bürgerlich* sıfatı aynı zamanda hem burjuva hem de sivil demektir. Bu semantik belirsizlik gerçek bir tarihsel ilişkiye işaret eder. İlk olarak, *bürgerliche Gesellschaft*'ın (sivil toplum) ortaya çıkmaya başladığı dönemde, bu modelle oluşum sürecinde bulunan *Bürgertum* arasında içsel bir bağ söz konusuydu. Burjuva çıkarları (her ikisi de sivil toplum modelinin merkezi unsurları olan) sivil yasaların ve anayasal bir devletin yaratılmasını talep ediyordu; bu yalnızca mülkiye-

11 C. Garve, "Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Literatur und dem gesellschaftlichen Leben", (1792), aktaran M. Riedel, "Bürger, Staatsbürger, Bürgertum", O. Brunner ve vd. (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 1 (Stuttgart, 1972) içinde, s. 672-725.

12 Karş., U. Haltern, "Bürgerliche Gesellschaft. Theorie und Geschichte", *Neue Politische Literatur* 19 (1974), s. 472-488; 20 (1975), s. 45-49; U. Haltern, "Entwicklungsprobleme der bürgerlichen Gesellschaft", *Geschichte und Gesellschaft* 5 (1979), s. 274-292; U. Haltern, *Bürgerliche Gesellschaft. Sozialtheoretische und sozialhistorische Aspekte* (Darmstadt, 1985); R. Rürup, "Judenemanzipation und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland" (1968), R. Rürup, *Emanzipation and Antisemitismus*, (Göttingen, 1984) içinde, s. 11-36; R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815 bis 1871* (Göttingen, 1984), s. 101 vd.; D. Grimm, *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt, 1987); Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866, Bürgerwelt und starker Staat* (Münih, 1983), s. 255 vd.; H.-Uwehler, "Wie bürgerlich war des Deutsche Kaiserreich?", Kocka, *Bürger und Bürgerlichkeit*, içinde, s. 243-280. J. Keane (ed.), "Despotismus und Demokratie. Über die Unterscheidung zwischen bürgerlicher Gesellschaft und Staat 1750-1850", Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert* cilt 1 içinde, s. 303-339. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied, 2. Ed., 1965). [Kamusallığın Yapısal Dönüşümü], çev. Tanel Bora - Mithat Sancar, İletişim Yayınları, 1997]

tin ve sermayenin korunmasını değil,¹³ ayrıca, burjuva kültürünün ve insanın hayatını planlayabilmesinin önkoşulları olarak yasal güvence ve özerklik ihtiyacını gerektiriyordu.

Ortaya çıkmakta olan *Bürgertum*'un üyelerin –profesyoneller, akademisyenler, eğitilmiş kamu görevlileri, tacirler ve diğer *Bürger*– geç 18. yüzyıl ve erken 19. yüzyılda *bürgerliche Gesellschaft* fikrinin tartışıldığı ve yayıldığı localar ve okuma derneklerinde, güçlerinin üzerinde temsil ediliyor olmaları, *ancien régime*'in sonunu getirdi ve *bürgerliche Gesellschaft*'ın yolunu hazırladı. Ayrıntılar karmaşık olmakla birlikte, hiç kuşkusuz, burjuva kültürüyle erken liberalizm arasında açık bir etkileşim vardı ve bu durum sivil toplum programının yürütülmesine pek çok katkıda bulundu.¹⁴

Sivil toplumla *Bürgertum* arasındaki ilişki, yurttaşlığın kimlerden esirgenmediği dikkate alındığında keşfedilebilir. 1848 öncesi dönemin sözlükleri ve kritik yazılarının (burjuva anlamında) *Bürger*'i, *Staatbürgerschaft* (yurttaşlık) pratik olarak gerçekleşmeye başladığında, *Staatsbürger*'in özü ve bir devletin uyruğu olarak değil de katılma hakkı olan *citoyen* (yurttaş) olarak düşünmeye başladıklarını görmek ilginçtir.

Aktif ve pasif seçme hakları gibi, tam katılma hakkının bütün önkoşullarının nasıl sağlanacağı konusundaki pratik soruya karşılık olarak 1827 tarihli *Krug'sche Lexikon*, rasyonellik ve bağımsızlığı öneriyordu. Bu, “onları eve bağlayan ve erkeğe bağımlı kılan doğal konumları nedeniyle kadınları; işverene bağımlı olmaları nedeniyle ücretlileri, başkalarının sadakasına muhtaç olan yoksulları” olduğu kadar “kıt akıllıları ve delileri” tam *Bürgerrecht*'ten (medeni haklar) dışlıyordu.¹⁵

Liberal sözcülerin görüşüne ve seçim yasalarının çoğunun kurallarına göre, tam yurttaşlık hakları mülkiyet ya da eğitime bağlıydı ki bu, söz konusu hakkın *Bürgertum* ve toprak sahibi köylüler ve çiftçilerle alt orta sınıfların hali vakti daha iyi olan kesimleriyle sınırlı olduğu anlamına geliyordu. Avrupa'nın büyük kesiminde geçerli olan sınırlı seçme hakları, özellikle de ye-

13 Karşılaştığımız, C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism. From Hobbes to Locke* (Londra, 1971).

14 Liberalizm ve *Bürgertum*'la ilgili olarak bu kitaptaki Langewiesche ve Mitchell'in makalelerine bakınız. J. J. Sheehan, “Wie bürgerlich war der deutsche Liberalismus?“, D. Langewiesche (ed.), *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland in europäischem Vergleich* (Göttingen, 1988) içinde, s. 28-44. Localar ve okuma dernekleri için: R. Van Dülmen, *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland* (Frankfurt, 1986). Mükemmel bir sentez için: J. J. Sheehan, *German History 1770-1866* (Oxford, 1989). Liberalizm ve *Bürgertum* arasındaki benzerlik, esas itibarıyla Güneybatı Almanya *Wirtschaftsbürgertum*'u, özel olarak da Basserman ailesinin tarihi olan L. Gall, *Bürgertum in Deutschland* (Berlin, 1989)'da aşırı vurgulanmıştır.

15 W. T. Krug, *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte*, cilt 1 (Leipzig, 1827), s. 346. Aynı şekilde Pierer, *Encyclopädisches Wörterbuch*, cilt 4 (1835), s. 483 vd.

rel düzeyde, orta sınıfın mülk sahibi ve eğitilmiş kesimine, “halk”ın bir parçası olmadıklarını, işçi sınıfından farklı olduklarını ve kendilerinin ayrı bir bütün teşkil ettiğini sürekli hatırlatan bir uyarı görevi görüyordu. Liberalizmin sosyalist ve muhafazakâr eleştirmenleri, kusursuz yurttaş ideolojik kılıfı altında burjuvazinin çıplak öz çıkarlarının açığa vurulmasının amaçlandığını söylüyor ve bu konuda haklı olduklarını düşünüyorlardı.¹⁶

Bürgertum ve *bürgerliche Gesellschaft* arasındaki ilişki ayrıca, bu *bürgerliche Gesellschaft*'a tam olarak mensup olmak için kişinin ne yapması gerektiği sorulduğunda da açıkça ortaya çıkıyordu. Almanya'da Yahudilerin tarihi, eksiksiz medeni hakların (*Staatsbürgerrechte*) elde edilmesinin, *Bürgertum*'a yükselmekle el ele gittiğini göstermektedir. İkincisi olmadan birincisini elde etmek çok güçtü. Yurttaşlar olarak tam eşitlik talebi, Yahudilerin ileri sürebileceği ve ancak dilleri, eğitimleri, toplumsal âdab ve âdetleri, temizlikleri ve giyim tarzlarıyla ancak *bürgerlich* olduklarında yavaş yavaş elde edebilecekleri bir şeydi.¹⁷

Aynı mekanizma işçilerin kurtuluşu için, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yapılan ve proletaryanın yaşam biçimi onun burjuva kültürüne girmesini çok zorlaştırdığı için tam *Verbürgerlichung*'a dahil olmasına engel teşkil eden girişimlerde de yürürlükteydi.¹⁸ Açıkça, *Bürger* ve *Staatsbürger* ve *Bürgertum* ile *bürgerliche Gesellschaft* arasındaki semantik ilişki, dilbilimsel tarihin bir rastlantısı değildi.

Bürgerliche Gesellschaft kavramı ütopyik bir unsura sahipti ve pek çoklarının gözünde hâlâ da sahiptir. Aslında bu, insanın bu tarz toplumsal yaşama modelinde merkezi bir unsur, bir vaat, daha doğrusu, şimdiye kadar kısmen gerçekleşmiş bir beklentiydi. *Bürgerliche Gesellschaft*'ın eleştirisi *bürgerliche Gesellschaft*'ın kendisi kadar eskidir.

Fransız Devrimi'nin deneyimini göz önünde bulunduran ilk eleştirmenler, radikal bir Aydınlanma programının, eğer böyle bir şey fizik olarak mümkünse ve yapılabildiğinde, içinde gizlenmiş olabilecek aşırı gurur ve terör

16 Karşılaştırınız, Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage*, cilt 1, 1842 (Darmstadt, 1959) s. 476. Marx ve Engels'in eserlerindeki referanslar sayısızdır. Örneğin, Komünist Parti Manifestosu'nun 1. Kısmı (pek çok baskıda) bu arada K. Marx ve F. Engels, *Selected Works* (Londra, 1968); ayrıca “Class Struggles in France 1848 to 1850”, Karl Marx, *Surveys From Exile, Political Writings*, cilt 2 (Harmondsworth, 1937) içinde, s. 35-142; F. Engels, “Socialism, Utopian and Scientific”, Marx/Engels, *Selected Works* içinde, s. 399-433. Muhafazakâr kesimden H. Wagner “eski onurlu örgütlü *Bürgerstand*'ın ve onun artan bir şekilde bir yandan modern *Bürgertum*, diğer yandan proletarya içinde eriyişini” eleştirir. *Stats und Gesellschaftslexikon*, cilt 4 (Berlin, 1860), s. 366 içinde

17 Ayrıntılar için bu kitaptaki Volkov'un makalesine bakınız.

18 Bağımsızlığa sahip olmayış, piyasaya bağımlı güvensizlik, emeğin bedensel niteliği, düşük gelir, sıkışık yaşama koşulları ve de ailenin bütün fertlerinin aile gelirine katkıda bulunma zorunluluğu, 19. yüzyılda işçilerin gerçek bir *Verbürgerlichung* oluşturmalarının önündeki engellerdi.

tehlikesine işaret ettiler. Başkaları, burjuva toplum modeline özgü olan temel çelişkiyi, özellikle de bunu gerçekleştirme girişiminde bulunulursa, lanetlediler. Bu eleştiri sosyalist ve komünist yorumcularda klasik ifadesini buldu ve işçi hareketinin tarihsel bir gücü haline geldi. Daha da eski ve daha az kavrayışlı olan muhafazakâr eleştirmen de burjuvayı yurttaşın arkasında görmek istedi. Ayrıca, muhafazakârlar, sürekli değişen ve her zaman yenilik arayışı içinde olan burjuva dünyasının gelenek dünyasına verdiği hasar ve yıkımdan şikâyet ettiler.

Buna Nietzsche'nin burjuva kültür düşmanlığı eleştirisi ve Gençlik Hareketi'nin 1900'ler ve sonrasında tipik olarak burjuva, mekanik ve ılımlı olan, her şeye yönelik eleştirisini de katabiliriz. Faşizm, onun krizinin bir ürünü olan *Bürgerlichkeit*'in en radikal inkârı olarak anlaşılmalıdır. Faşizmin yükselişinde ve zaferinde pek çok *Bürger*'in yardımcı olmuş olması ve onun yıkıcı sonuçlarından en fazla etkilenenin *Bürger* olmamasına rağmen. İçinde bulunulan zamanda, ilerleme konusunda yenilenen bir kuşkuculuk ve uygarlığın yeniden canlanan eleştirisi, "aydınlanmanın diyalektiği", Batı rasyonalizminin maliyetleri ve *bürgerliche Gesellschaft*'in karanlık, en zayıf noktası konusunda insanın duyarlılığını keskinleştirmektedir.

Geleneksel olarak burjuva toplumu hakkında en etkili eleştiri olan Marksist eleştiri, başlangıç noktası olarak sermaye ile emek, burjuvazi ile proletarya arasındaki çatışmayı alır. Onun temel tezi kısaca şöyle özetlenebilir.

Daha önce tartışılmış olduğu üzere, burjuva toplumuna dahil olmanın ve kendini gerçekleştirmenin en önemli salahiyeti, bireysel bağımsızlığın garantisi olarak mülkiyete, kamusal tartışmaya katılımın ve karar vermenin önkoşulu olarak da eğitime bağlanmıştır. Bununla birlikte, kısa sürede anlaşıldı ki, bu evrensel taleple toplumsal gerçeklik arasında bir çelişki mevcuttu; ilk liberallerin umdukları gibi toplum, adil toplumsal bir ortama (*juste milieu*), az çok eşit ve bir ölçüye kadar burjuva bireylerinin (ya da ailelerinin) mülkiyet ya da eğitim konusunda büyük farklılıklar göstermediği bir topluma doğru gelişmedi. Aksine, kapitalizm ve sanayi devrimi, sermayenin yoğunlaşması ve büyük-ölçekli fabrikalarla birlikte gelişen şey, yeni bağımlılık biçimleri, yeni eşitsizlikler ve çatışma için muazzam bir potansiyel oldu.

Burjuva toplumuna giden yolda edinilmiş ayrıcalıklar ve mutlakiyetçi kontrol aşılırken, burjuva toplumu, burjuvazinin başat konumu işgal ettiği bir sınıf toplumu olarak gelişti. Ekonomik eşitsizlik ve bağımlılık artık ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel hayatın tüm alanlarını, burjuva öncesi zamanlardan çok daha büyük bir güçle biçimlendiriyordu. Piyasanın özgür ve kendi kendini düzenleyen mekanizması ve rekabet, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ve bağımlılıkları, kendini yok edecek sonuçlar verecek şekilde

yoğunlaştırdı. Bir aşamada, bu kendini yok edici ortamdaki daha iyi, burjuva sonrası, sosyalist bir toplum ortaya çıkacaktı.

Marksist yorumun çekici gücü azalmıştır. Son on yıllarda [1970'ler ve 1980'lerde], sosyalizm konusundaki yaygın hayal kırıklığı, burjuva toplumunun bu tür bir eleştirisine kuşkuyla yaklaşılmasının nedenlerini ortaya koymaktadır. “Modernite projesi”nin yeni eleştirisi ışığında, anti-kapitalist sosyalizm adeta *Bürgerlichkeit*'in başka yollarla devamından başka bir şey değilmiş gibi görünmektedir. Ayrıca, daha dikkatli bir sorgulama açıkça göstermektedir ki, en azından Almanya'da, bu eleştirinin iddia ettiği gibi böyle-
sine kesin bir tahakküm hiçbir zaman var olmamıştır.

En önemlisi, sosyalist işçi hareketi tarafından benimsendiğinde ve gerçek bir meydan okuma olarak geliştiğinde, bu eleştirinin bir sonucu olarak, burjuva toplumu değişiklikleri devreye sokarak, kendini düzeltici önlemler alarak, var olmayı sürdürmeyi başarmıştır. Mülkiyet ve eğitim siyasal katılımın koşulu olmaktan çıkarılmış, demokratikleşme yaşanmış, refah devleti ortaya çıkmış ve sınıf çatışmalarını ele alan ve bunları düzenleyen yeni mekanizmalar icat edilmiştir.

Bununla birlikte, işçi sınıfı ve *Bürgertum* arasındaki ilişkide burjuva toplumlarının olanakları ve sınırlılıkları çok açık olarak görülmektedir. İşçi sınıfı hareketinin, etkili bir şekilde burjuva karşıtı politikaları yürürlüğe koyması, kısmen, burjuva hareketinin dinamiğini kendileri için benimsemeleri ve kendi ihtiyaçlarına uyarlamaları yoluyla burjuva geleneği tarafından şekillendirilmiştir. Bununla birlikte burjuva *verein* (örgüt), gelişen işçi sınıfının burjuva olmayan ortamına basit bir şekilde transfer edilemezdi. Ortaya çıkmakta olan işçi sınıfı hareketi, *Bürgerlichkeit*'in bir kısmını kendine kazanabilmek için burjuva olmayan stratejilerden yararlanmak zorundaydı. Ne ki aynı zamanda, burjuva ile proletarya arasındaki diyalektik ilişkide, burjuva toplumu repertuarının, burjuva sonrası toplum modelinin ötesine geçmesini zorlayan yeni bir şey vardı: Burjuva sonrası temel değerler ve burjuva karşıtı bir strateji olarak grev, enternasyonalizm ve dayanışma.¹⁹

Burjuva toplumunun, sınıf çelişmesine vurgu yapan Marksist çizgideki geleneksel eleştirisinin daha az önemli olmaya başlamasıyla, son zamanlarda, burjuva toplumunun yükselişinin toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkilerine artan bir ilgi gösterilmiştir. Başlıca olgular yeterince rahatsız edicidir: Zira, burjuvazinin insanlığı özgürleştirisi büyük ölçüde onun erkek kesiminin yararına. 19. yüzyılda, erkekle kadın arasındaki yasal, siyasal ve

19 Bu kitaptaki Eisenberg'in makalesi *Vereinsprinzip* (örgüt ilkesi) ve *Bürgertum* arasında mevcut olan özgün ilişkiyi gösterir ve bir burjuva başarısı olan *Verein*'in (örgüt), proletaryanın ihtiyaçlarına çoğu kez sanıldığından daha az uygun düştüğünü ileri sürer. Ayrıca, bu konuda H. Zwahr, “Konstitution der Bourgeoisie im Verhältnis zur Arbeiterklasse. Ein deutsch-polnischer Vergleich”, Kocka (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, cilt 2 içinde, s. 149-186 da önemli bilgiler içerir.

toplumsal eşitsizlikler, pek çok açıdan artmıştır. Öte yandan, [19.] yüzyılın ikinci yarısında, kadınların eğitiminde bir iyileşme görüldü. Özgürleştirici iddialar geliştirildi ve esas itibarıyla, her ne kadar zayıf olsa da, 20. yüzyılın sonlarında açıkça görünür hale gelen özgürleştirici imenin yolunu açmış olan bir burjuva kadın hareketi ortaya çıktı.²⁰

Bununla birlikte, az çok çekingen bir şekilde 19. yüzyılda burjuva toplumunun temel ilkelerini izleyerek başlayan kadın özgürlüğü hareketinin, on yıllar sonra gelişme gösterdiği ve bugün hâlâ yeterli olup olmadığı; ya da kadınların tam olarak özgürleşmesinin zorunlu olarak burjuva toplumunun temel direklerinin çökmesine yol açıp açmayacağı konusunda bir tartışma vardır. Birinci görüş, burjuva toplumlarının iki bileşeninin, piyasanın dinamiğiyle eğitimin, uzun dönemde toplumsal cinsiyet açısından fark gözetmediği görüşü ile desteklenmektedir. Burjuva taleplerinin bireysel özgürlük ve eşitlik yönündeki evrensel karakteri, nihai olarak her türlü edinilmiş ayrıcalığı, bu ister sınıf, ırk ya da toplumsal cinsiyete dayansın, yok etme eğilimindedir. Öte yandan, kadınların eşit hak ve fırsat talebine direnenlerin 19. yüzyılda burjuva toplumunun temel ilkelerinin hayata geçirilmesiyle ortadan kalkmadığı açıktır. Aslında karşıt yönde bir eğilim söz konusuydu. Erken dönem kadın hareketi, işçi sınıfı hareketinin maruz kaldığı aynı türden katı bir dirençle karşılaşmıştır. İkinciler mülkiyete karşı bir tehdit olarak görülürken, birinciler aileye karşı bir tehdit, hasımlarının gözünde daha da güçlü bir tehdit olarak görülmüş olabilir. Toplumsal cinsiyet eşitliğine direniş, sistematik ifadeyle, burjuva toplumlarında içsel olarak var olan iki temel ilkenin bir sonucu (ve sonucudur): Bir yanda, (performans ve verimliliğin bir önkoşulu olan) artan toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşma ve diğer yanda kendini gerçekleştirmenin üreme yeri olarak aileye atfedilen büyük önem.

Toplumsal alanların (örneğin üretimin, ailenin, siyasetin) farklılaşmasıyla ve bunlar içindeki uzmanlaşmayla (hayat boyu sürecek farklı kariyerlerin artışı, artan liyakat gereksinimi, profesyonelleşme) bireyler artan oranda ve sürekli olarak uzmanlaşmış faaliyetlerin biçimlerine bağımlı oldular. Bu durum, ekonomik faaliyette ve eğitimde, ev içindeki ve dışındaki çalışmada, üretimle üremede, erkekle kadın arasında daha tam ve daha güçlü bir farklılaşma gerektirdi. Ayrıca, burjuva toplumlarındaki ailenin, ekonomik, toplumsal ve kültürel devamlılığın bir kuşaktan diğerine aktarılmasını garanti eden temel kurum olduğu da açıktır; ve burjuva öncesi dönemden farklı ola-

20 Bu kitaptaki Vogel'in makalesiyle karşılaştırmız. Ayrıca, U. Frevert (ed.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1988). Burada ortaya konan görüş üzerine daha fazla ayrıntı için bkz. J. Kocka, "Einige Ergebnisse", *aynı yerde*, s. 206-209; farklı bir vurgu için bkz. U. Gerhard, "Andere Ergebnisse", *aynı yerde*, s. 210-214.

rak burjuva toplumlarında aile ayrıca, ekonomik ve kamusal alanlarda karşılaşılan kayıpların telafi edildiği bir alan olmuştur.

Burada, burjuva toplumunun değişik ilkeleri arasında, 19. yüzyılda üstesinden gelinemeyen temel bir çelişki söz konusudur. Bu, bir yandan evrensel özgürlük vaadi ile sorumluluk ve fırsat eşitliği; diğer yandan aileden beklenenlerle sürekli artan verimlilik ihtiyacı ve uzmanlaşma arasındaki çelişkidir.

Çok eskilere giden, derinlere kazınmış ve ancak çok yavaş bir şekilde gücünü yitiren geleneklerin yanında bu çelişki, 19. yüzyılda kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin varlığını sürdürdüğü ve hatta daha da derinleştiği ve aynı zamanda bu eşitsizliğe karşı muhalefetin güçlendiği gerçeğine katkıda bulundu. Bu çelişkiye dair farkındalık zamanla arttı ve yavaş yavaş ve çok sonra, 20. yüzyılda, toplumsal cinsiyet ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açan ve daha da açacak olan bir eylem saiki oldu. İşçi hareketi gibi (her ne kadar çok daha sonra ve şimdiye kadar işçi hareketinden daha zayıf) kadın hareketi de bu süreci etkili bir şekilde geliştirmiş ve burjuva toplumunun kimi ilkelerini sorgulamayı başarmıştır. Böyle bakıldığında kadının özgürleşmesi, burjuva toplumuna geçişin harekete geçirdiği bir dinamiğin gecikmiş bir sonucu gibi görünmektedir.²¹

Yükseliş ve çöküş: *Bürgertum*'un tarihinde evreler

Burada tartışılmakta olan olgunun başlangıcı, gelişme evreleri ve sonu hakkında ne söylenebilir? Keskin ayırım çizgileri söz konusu değildir; değişim normalliğin bir parçasıydı. Çok yaklaşık ve özet bir şekilde “orta sınıfın yüz-yılı” üç ana döneme ayrılabilir.

Yükseliş

İlk evre 18. yüzyılın son on yıllarından 1840'lara kadar uzanır. Bu dönem, *Stände*'nin (feodal zümrenin) eski tüzel dünyasıyla ilişkili eşitsizliklerin (ve onları destekleyen yasaların) aşınmasıyla nitelenen bir dönemdi; bu aşınma, “aydınlanmış mutlakiyetin” tüzel-karşıtı müdahaleleriyle devrim öncesinde hazırlandı; yüzyılın başında “yukarıdan reformlar”la hızlandı ve (her ne kadar Ren'in solundaki topraklar, Ren Federasyonu, Prusya ve Avusturya'da çok büyük farklılıklar bulunsa da) 1815 ile 1848 arasında kimi duraksamalarla sonuca ulaştırıldı. Bu ilk evre bir kültür devrimine sahne oldu: 18. yüzyıl Aydınlanması, sekülerizmin ilerlemesi ve bu her iki sürecin bir ürünü olan, 19. yüzyılın başındaki –izleyen on yıllarda yeni üniversitelerin ve

21 Bu genel tema üzerinde bkz. U. Frevert, *Women in German History. From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Oxford/New York, 1989).

yeni okulların kurulmasıyla çok yaygın etkileri görülecek olan– yeni-hümanist eğitim sistemi.

Mutlakiyetçiliğin kurumsal dönüşümü, 18. yüzyılın sonlarındaki yasal düzenlemelerle; 19. yüzyılın başında Güney ve Orta Almanya’da görülen anayasacılık ve Prusya’da iktidarın aristokrasiden bürokrasinin eline geçmesiyle yavaş, sınırlı, ama önemli bir gelişme gösterdi. Aynı ayrı devletlerde siyasal bir devlet cihazının gelişmesi, Fransız Devrimi ve Napolyon tehdidini izleyen ulusal hareketler tarafından ortaya konan karşı çabalara rağmen gelişmesini sürdürdü. Sanayi öncesi kapitalizm, proto-sanayileşme sırasındaki ev ekonomilerinin gelişmesinden, eski zanaatların dönüşmesinden ve iç pazarın mal, işgücü, toprak ve sermaye için genişlemesinden açıkça anlaşıldığı gibi hızlı ilerleme kaydediyordu.

Bunlar, *Bürgertum*’un ortaya çıktığı ve biçimlenmeye başladığı, *bürgerliche Gesellschaft* kavramının geliştiği ve özellikle 19. yüzyılın başındaki reformlar sırasında ve sonrasında başlıca ilkelerinin yerleştiği on yıllardı. Ortaya çıkmakta olan *Bürgertum*’un başlıca endişesi eski güçlerle, özellikle de soylulukla arasına mesafe koymaktı. *Bürgertum*’un kendi içinde egemen olan *Wirtschaftsbürgertum*’dan ziyade, (ağırlıklı olarak resmi görevlilerden oluşan) *Bildungsbürgertum*’du. Birincisi henüz az gelişmişti; güçlü bölgesel farklılıklar gösteriyordu, pek fazla gücü ya da saygınlığı yoktu. *Bürgerliche Gesellschaft*’ın temel unsurları olan, çoğunlukla hükümetin başlattığı ve eski güçlerle uzlaşma temeline dayalı reformlar, genel olarak Alman *Bürger*’i tarafından olumlu karşılanıyordu. Bununla birlikte hedefler bunun çok ötesine geçti. Yönetimin hâlâ mutlak olan iktidarının daha istikrarlı bir şekilde sınırlandırılmasını; hâlâ varlığını sürdüren aristokratik ayrıcalıkların temelden kısıtlanmasını; ulusal birliği; kamusal hayatın her alanına daha fazla katılma hakkını ve ekonomide, toplumda ve devletin faaliyetlerinde çalışma, başarı, mülkiyet ve eğitim gibi burjuva standartlarının uygulanmasını talep ediyorlardı. *Bürgerliche Gesellschaft*’ın yavaş gelişimi, hâlâ kendisini ilerleme ve saldırı evresinde gören Alman *Bürgertum*’unun beklentilerinin gerisinde kaldı.²²

22 En iyi araştırmalar, Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, cilt 1 içinde, s. 202-217 ve cilt 2 içinde, s. 174-240’da bulunabilir. Ayrıca karşılaştırınız, H. U. Wehler, “Bürger, Arbeiter und das Problem der Klassenbildung 1800-1870. Deutschland im internationalen Vergleich”, J. Kocka (ed.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich* (Münih, 1986) içinde, s. 1-28; R. Rürup, *Deutschland im 19. Jahrhundert 1815-1871* (Göttingen, 1984), s. 85-109; R. Vierhaus, “Der Aufstieg des Bürgertums vom späten 18. Jahrhundert bis 1848/49”, Kocka, *Bürgertum und Bürgerlichkeit* içinde, s. 64-78; W Ruppert, *Bürgerlicher Wandel. Die Geburt der modernen deutschen Gesellschaft im 18. Jahrhundert* (Frankfurt, 1981). Ayrıca, O. Dann (ed.), *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (Münih, 1981); U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung* (Münih, 1982); H. Müller, *Vernunft und Kritik. Deutsche Aufklärung im 17.*